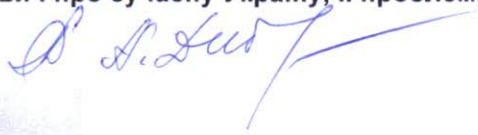

«Своїм розумом жити...»

Володимир Леонтович про сучасну Україну, її проблеми, болючі реалії і непрості

перспективи
Алла Діба

У листі Лесі Українки до Михайла Драгоманова від 22 серпня (3 вересня) 1891 року з містечка Шабо у Бессарабії зустрічаємо згадку про перебування письменниці в Криму і те, що вона збирала там татарські узори, серед яких «єсть їх чимало і дуже хороші, ще й надто подібні до українських» і які вона мріє видати. Деякі з них вона спеціально замальовує для дядька (т.10,с.113). Письменницю надзвичайно цікавив татарський народ, який не тільки впродовж багатьох століть мешкав поруч із українцями, але й мав подібну до української трагічну історію воєн і поневолення північним «братом». У ті роки українські інтелектуали чи не вперше серйозно замислилися про історію, надії, сподівання й проблеми татарського народу, який спокон віків мешкав поруч із українцями. Тоді наші письменники почали звертатися у своїх творах до татарської тематики, подеколи навіть, як Михайло Коцюбинський, заглиблюватися у безодні підсвідомості представників цього народу.

Коцюбинський створив цілу серію таких творів. Це і нарис, за визначенням самого автора, а насправді – симпатична коцюбинківська новелетка «В путях шайтана», і божественно прекрасне й не менш трагічне оповідання «Під мінаретами», і класична новела «На камені», яку сам письменник назвав аквареллю, поступово й послідовно відкриваючи для себе й для України народ-сусід, відчувши не тільки відповідальність і залюбленість у нові, невідомі досі йому реалії, але й побачивши надзвичайно болючі сторони, певну відособленість цього народу від інших цивілізацій, непросту долю татарської жінки, а поруч із великою szansою до батьків і давніх звичаїв відомий і для інших народів світу конфлікт поколінь, повсюдну

неможливість щасливого й самостійного вбору для молодих своєї подружньої пари, наперед визначену гріховність і приреченість справжнього кохання. А ще письменник, можливо, й несподівано для себе, відчув правдиве захоплення тим, що відтепер довіку стане і його власним світлом і світом: «В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині, абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муедзини, як чорні душі тих білих веж, і, приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...

А сонце вставало» («Під мінаретами», с.213).

Сьогодні надзвичайно актуально не тільки у зв'язку з 200-літнім ювілеєм Тараса Шевченка звучить його поема «Кавказ». І така «невинна», здавалося б, опера Семена Гулака-Артемівського, як «Запорожець за Дунаєм», набуває нових і нових змістів, коли навіть більш чи менш привітна до вигнанців чужина не може стати для них справжньою Батьківщиною. Не стає Батьківщиною Московія й для героїні «Боярині» Лесі Українки, як би комфортно їй, дружині українського дипломата, не жилося там. Її ж чоловік Степан засобами дипломатії намагається вибороти для рідної України якісь поступки з боку Росії, на жаль, не розуміючи, що загарбники з Півночі не збираються нічим поступатися, а знають лише одну мову – мову принижень і нищення. У пошуках праведного шляху він поступово підходить на край прірви. Прірви, за якою тільки зрада і смерть. Оту крихітну грань між півкроком до зради і справжньою, беззастережною, свідомою зрадою прослідковують і вмотивовують у своїх героях і Леся Українка (Степан, «Бояриня»), і Володимир Леонтович (йдеться про головного героя у повісті «Абдул-Газіс»).

Сучасник Лесі Українки, знаний український письменник, публіцист і поміщик-меценат, близький друг Михайла Коцюбинського, голова Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці Володимир Леонтович 1903 року закінчив роботу над своєю історичною фантазією «Абдул-Газіс». У творі було піднято проблеми поневолених народів, які нищить деспотія російського царизму. Твір одразу ж був заборонений царською цензурою, так само, як і подібна повість

Михайла Коцюбинського «Для загального добра», коли було заарештовано авторський примірник, надісланий йому зі Львова до Алупки. Адже Коцюбинський насмілювався показати трагедію бесарабських селян-виноградарів, приречених царським урядом до повного зубожіння. Начальник Таврійського губернського жандармського управління у своєму листі до департаменту поліції від 20 травня 1896 року стверджував: «Вся повість дуже тенденційно написана і, потрапивши до рук простого селянина, може викликати озлоблення і навіть прямий опір при роботах по розвідуванню і знищенню філоксери» (с.13). І вже 1897 року це стало підставою до значних проблем із влаштуванням письменника на роботу в Чернігівській земській управі.

«Абдул-Газіс» Володимира Леонтовича побачив світ 1918 року, вже після повалення царизму, у час активної боротьби за українську незалежність. Дія повісті розвивається одночасно у трьох часопросторових вимірах. Основні реалії й колізії бачимо у казковій країні Дейлам. Ханство Дейлам стало ласим шматком для загарбників: «Російське царство, колись мале й далеке, так що за його мало чули в Дейлами, ширшало-більшало, повоюючи сусідів, розрісшись аж до межі Дейламу, посіло і його. Сталося те за хана Магомета Оглі» (с.301). Невдатний хан був розпещений, «мав він скажену, а разом ледачу і боязку, наче в зайця, душу. Ласий до доброї страви та гарних жінок» (с.301). Щодня він бенкетував, зовсім забувши про свої власні обов'язки. Надзвичайно боявся російського царя, боявся за свої багатства, поступово пустивши рідний край на поталу.

Поруч зі слабким правителем були не тільки мудрі старійшини, до яких хан не дослухався, більше довіряючи зрадникові Газісу. Той же, залишившись сиротою, з 15 років виховувався в Росії, де, як подекували, «вивчився там проклятої науки гаспидських чортів» (с.301). «Вчився Газіс у чужій школі, читав російські книжки, придивлявся до російського життя, і почало йому здаватися, ніби те чужоземне життя краще, ніж життя в рідному краю. Спокушало спокусою хлопця, та чи диво, що й спокушало, коли і сталі вже люди, старі посланці ханські, згадуючи рідний Дейлам, важко замислювалися, а шайтан натуркував їм тоді у вуха облудні думки, нагадуючи про кривди, вчинені ханом чи їм, чи їхнім знайомим та кривим» (с.301). «[...] подобались йому привітні та гречні чужинці, і все здавалося в їх добре, краще багато, ніж, справді, було...» (с.302). Здавалися Газісові його нові вчителі життя набагато кращими, демократичнішими, толерантнішими, ніж ті, кого він знав і любив від народження.

Так поступово росіяни, посіявши в молоду, ще не міцну й дорослу душу Газіса правдиве сум'яття, навернули юнака до зради. Він же, повернувшись додому, почав зваблювати хана, у якого став найближчим помічником і радником, поманивши правителя «надзвичайними розкошами й розпустою, на які надивився в пишній російській столиці (с.303). Ще й напоумив хана поповнювати свою казну за рахунок позичок у росіян, таким чином роблячи його заручником власної звірячої невситимості. Поступово російський цар домігся самостійно збирати в Дейламі податки, які йшли на оплату ханських боргів росіянам. Згодом чужинці побудували на дейламських землях залізницю і добилися права ввести російські війська для охорони залізниці та збирачів податків (чим не російські військові бази в Криму, які поступово силою перебрали на себе обов'язки керування українським півостровом?..).

А через якийсь час славолюбного хана виманили з власної держави начебто в гості до російського правителя, перед тим навіть обманом оформивши на «братів-сусідів» спеціальне доручення для управління країною. І це була пекельна праця не тільки й не стільки загарбників, але в першу чергу власних запроданців.

Показово й те, що Газіс заарештував і запроторив до в'язниці поважного старійшину Мустафу й свого найбільшого вчителя муллу Сулеймана, які наважилися сказати Газісові в очі усе, що вони думають про його диявольські витівки. І найстрашніше у цій ситуації те, що Газіс був упевнений в тому, що він зовсім не зраджує рідний народ, а навпаки – дає йому можливість позбутися недолугого хана, долучитися до більш цивілізованої, освіченішої, прогресивнішої нації, відкривши таким чином якісь ширші світові горизонти для свого народу.

Мудрий Сулейман, дізнавшись про наміри Газіса, спробував, було, заперечити йому: «Не за хана я оступаюся і не за наше безладдя! Життя дейламців, справді, тяжке, та невже ти сподіваєшся кращого для нас від чужинців! З доброї ласки вони нам нічого не зроблять. Ми потрібні їм тільки на те, щоб дерти з нас шкуру. І дертимуть десять раз гірше за хана. Тепер знущається з нас він та купка його прибічних, таких ось, як ти; тоді ж знущатиметься кожен урус, якого втаскає до нас нещаслива година. А їх набіжать тисячі дуванити наше добро. Вони коверзуватимуть нами, гнобитимуть нас, бо ми не їхнього роду; топтатимуть нашу віру і звичаї і все повернуть у нас собі на користь, а нам на наругу та лихо!» (с.312). Але Газіс не сприйняв резонів учителя: «Своїм розумом жити можуть хто

хоч – не дейламці. Скільки народів ще були дикі, коли ми вже пишались освітою. Тепер вони випередили нас і завели в себе людське життя, а Дейлам досі нидіє у рабстві. Нам з нашою упертою залюбленістю до всього свого, хоч гидкого, не можна нічого довести; ми все додержуватимем та оберігатимем кожну свою стародавню нісенітницю, нестямно чіпляючись за неї. Нас тільки за чужим приводом і можна зсунути з мертвого місця, коли перетрощити й перемісити попереду в ступі і з місива зробити нових. Хіба аж тоді порозумнішаємо та зробимось кращі!» (с.312 – 313). Не вдалося Сулейманові переконати Газіса не жартувати долею цілого народу, не нищити його. Той тільки наказав схопити й зв'язати муллу. І тоді він гукнув до Газіса: «Поки я живий, не здихаєшся мене і не заціпиш мені рота! І з в'язниці гукатиму про твою зраду. А хоч би й збувся мене, не полегша тобі, поки світ стоїть – діди з прокльоном переказуватимуть онукам за тебе!..» (с.313).

Доки хан розважався, Газіс робив свою чорну справу, а його власний народ ще й не здогадувався про те, що зовсім скоро чекатиме на нього, загарбники вже з'явилися на обрії: «А російське військо вже кілька день перейшло кордон та посувалося дейламськими землями. Ніхто не ставав проти нього, ніхто не спиняв, і ось-ось воно мусіло стати в дейламській столиці. Звістки про те, як і де воно йде, надбігали сюди щодня, навіть щочасу, бо сила дейламців кидали домівки та збігалися до столиці під оборону хана та війська, сподіваючись, що вони проженуть ворога, та намагаючись і собі стати до помочі. Побачивши у столиці, що уряд нічого не робить, ці втікачі на якийсь час туманіли, тратили і надію, і розуміння того, що тут коїться, але швидко прислухавшись до народної гутірки, починали ремствувати, збільшуючи собою гурт невдоволених.

Кидали домівки, певно, не всі, тільки або більш фанатичні, або більш свідомі. Більшість zostавалась дома, бо військо російське не робило тоді ще тубільцям ніякої кривди та поводилося з ними так обачно, як не поводитись і свої питомі вояки. Проте в столиці збилася валява люду, і Газісові щочас то робилося важче спиняти розлючений народ» (с.314).

Почалося все зі спокійного й безкровного поневолення, яке на перший погляд навіть не віщувало ніякої біди: «Зразу росіяни не виявляли нічим, що вони завоювали Дейлам: з дейламцями поводитись чемно, а ханові віддавали царську повагу; та старший з росіян мав доручення до Газіса, щоб той підманив хана

виїхати на якийсь час із Дейламу, мов у гостину до російського царя, щоб хоч у малій мірі, хоч про очі людські, появити тим свою залежність від нього.

– Без хана, – казав він, – народ швидше звикне до думки, що з'явилася нова сила, якій треба коритися більш, ніж ханові. До того народ іще дужче зневіриться у ханові за те, що покинув його в пригоді, і нам через те буде легше зміцнити тут свою владу. Ви розумієте, поки що ми не можемо скинути хана, це коштувало б зараз задорого, а з Дейламу і тепер не потягнеш багато; нам і так доводиться витрачатись на нього за красну сподіванку на дальші часи. Та тим часом треба привчати дейламців до себе, а хана потроху обмежувати.

Неприємно вразили Газіса ці слова російського урядовця. Почуття образи на мент торкнуло його. Та він зразу перемиг те почуття, винуватячи себе, що підлягає старосвітським пересудам.

– Адже, справді, росіяне витратили багато коштів на визволення Дейламу, то й мають право повернути їх від дейламців» (с.315).

Час від часу в спотвореній зрадництвом душі Газіса все ж зринають сумніви: «Як часто була перед далекою подорожжю, щось стиснуло Газіса за серце... якийсь смуток, якісь невиразні турботи гнітили його, відбирали спокій... А тут іще цей загальний жах, сум, скарги і стогін! Останній час він не міг ніде врятуватися від них; здається, і тепер женуться вони йому вслід і вихоплюються з-за одноманітного гуркоту коліс поїзда. Дейламці не могли перешкодити його замірам, та люто помстилися, відібравши йому спокій, надихавши його своєю отрутою, своїми сумнівами... Що буде? Як порядкуватимуть росіяни? Чи буде добре дейламцям? Тепер уже буде як буде! Досі він керував справою, і якби схотів, повернув би все на старе; тепер повороту нема і він не зможе змінити зробленого, хоч би й запевнився, що помилився...» (с.316 – 317). Те, що Газіс у своїх мріях називав «деякі корисні наслідки російського панування», поступово у реальному житті набувало зовсім інших, часто протилежних рис і наслідків.

Були певні сумніви щодо «російських друзів» і у самого хана, але Газіс заперечував йому, намагаючись навести, здавалося б, цілком слушні аргументи: «Великий хане! Це ж була твоя воля перевідати царя, свого приятеля. Та й між неприємним маєш тут щось і приємного. Ти будеш в гостях у людини, що єдина рівня тобі на всім світі, гулятимеш у своїй відповідній компанії – не з нами, своїми

підніжками, як раз у раз...» (с.319). Але й сам Газіс не міг позбутися власних нав'язливих сумнівів і підсвідомої зневіри в підступно замисленому.

Прибувши до омріяної царственної Тавриди, Газіс, розглядаючись на розкішні палаци царя та його вельмож, квітучі сади і парки безмежної краси, море і гори, час від часу ловив себе на думці, що не все так прекрасно у вотчині російських царів: «Та як не клопотався Газіс, а ледве через два дні ублагав хана пустити його від себе. А тим часом, їздячи з ханом на гулянки, він, хоч прихапцем, помітив дещо таке з життя тубільців, що почало турбувати його. Кілька разів вразили його прикмети тяжкої бідноти, ознаки ворожнети між тубільцями-татарами та росіянами. Та поки був коло хана, Газіс не мав змоги перевіряти свої спостереження, бо мусів обминати усього, що вражало, щоб воно не впало в очі й ханові» (с.322 – 323).

Коли ж потім питав у візника про власників розкішних маєтків, то виявлялося, що жоден з тих палаців не належав комусь із татар: «Татари мешкали тільки по самих нужденних саклях, стулених з глини серед голого, розпеченого сонцем каміння. Самі саклі ще не дуже б вразили Газіса своїм виглядом; більшість люду і в Дейлами жила по достотно таких халупках, але ж не всі; та й чому оті чужі палаци такі нечувано розкішні та стоять на найкращих місцях понад морем, серед садів?

Земля також здебільшого належала росіянам, тільки вряди-годи траплявся клопоть громадської, та, Боже, якої: саме каміння порепане, спалене сонцем, а між їм десь-не-десь покручені, позагризувані худобою й вівцями корчі, недогризки колишнього ліса.

– Ліс зрубали, – казав візник, – бо треба було відкуплятися.

– Від чого?

– Село судилося з тим ото князем, – показав візник на один із тих палаців, що видно було з шляху. – Там, де цей палац, жили колись наші татари. Вони не схотіли тут жити, вийшли за море... Цар подарував їхню землю князеві, а сусідня громада не йняла тому віри, думала, що покинуті землі повинні впасти їй. Зайшов позов. Поки судилися, з громади правили гроші за суд, за пораду, як громада програла, справили штрафа. Село зубожіло, продало кращі предківські землі, зрубало та продало ліс, тільки й зостався оцей сірий камінь...

– Кому продали землю?

– От тому купцеві, – показав візник на другий палац над морем. – Він скупив тут землю в багатьох селах. Дешево купував; купував і в тих, кому треба було продати, і в тих, кому й так можна було обійтися.

– Навіщо ж продавали?

– А хто ж знав, що землю можна продати, можна й купити? – спитав уже візник. – Кожен думав: дурний купець кидає гроші, треба хоч щось видерти в його, земля однаково наша буде...» (с.323). Але не так сталося, як гадалось – ніхто татарам повертати їхні рідні землі не збирався.

Газізова дорога Тавридою поставала новими й новими пейзажами, які більш нагадували зловісну пустелю або ж Юдину (з «На полі крові») гірку ріллю: «Тим часом коляса викотилася з лісу, серед якого досі йшов шлях, і подалася повз голу скелю, з якої, знати, бито каміння. В лісі було вогко, а тут, на просторому, тяжко пекло. Скеля скрізь була скопирсана і поруйнована, біля неї були понакладувані купи більшого та дрібнішого каміння. Все було сіро-жовте, безколірне та розпечене, наче груба. Від раптового сонячного сяйва, від гарячого духу, яким відбивала скеля, від того однобарвного сіро-жовтого кольору, що не блищав, а якось пік очі, Газіс зразу не міг дивитися і заплющивсь. Але ось його вразило щось, ніби стогін, змішаний з якимсь важким гупанням, що чулося з-поміж кам'яних куп. Стурбовано глянувши в той бік, Газіс побачив біля скелі кілька запорошених татар у фесках, що так густо припали порохом, аж мало відрізнялися від тих кам'яних куп та скелі. Люди ці, знеможені і від праці, і від спеки, з тяжким напруженням здіймали здорові залізні кайла і били їми у скелю, що за кожним разом відгукувалась стогоном, наче на відповідь стогону каменярів. Коли вони, почувши гуркіт коляси, покинули на час робити та обернулися глянути на дорогу, Газіс помітив у їх очах страшну втому, знеохоту і біль. Здавалось, вони мусять зараз-таки з гнівом відцуратися цієї праці, а як ні, то згинуть тут же, знесилені нею» (с.324). Татарин-візник прокоментував, що цю надтяжку роботу виконують тільки представники його народу, а росіяни тим не переймаються. І постає перед очима гебрей (герой драматичного діалогу Лесі Українки «В дому роботи, в країні неволі») – раб рабів, подвійний раб, найупослідженіший, бо відданий у рабство чужинцям. Раб-

українець, раб-татарин, раб рабів, який, попри все, прагне скинути чужоземне ярмо.

Але не може не проймається справжньою любов'ю душа татарина, душа українця, споглядаючи на рідний кримський степ, так трепетно-болючо описаний письменником Леонтовичем: «Це починався безкрай, спалений сонцем степ. По весні він зеленівся оксамитовою травою, та тепер на цілому своєму просторі половів, наче глиняна пустеля. Скрізь земля порепалася у палець завширшки і ширшими шпарами. Ті шпари, мов тисячі знесилених згагою ротів, роззявлялися, прагнучи вогкості хоч із сухого повітря. Лише подекуди стирчали ще живі парости молочаю, але так засновані павутинням, такі темні та запорошені, що й вони не видавали ясного кольору рудому степові. Та ще десь-не-десь, мов калюжі гарячої крові, майоріли плеса, густо порослі прикро-червоними квітками дикого маку. Зелені ящірки самі оживляли малюнок, ховаючись прожогом по шпарах, зачувши гуркіт коліс, та ще високо на небі повільно кружляли темні орли. Тиша і спека; повітря бринить і леліє; з одного боку туманіють, як зачаровані, гірські бескети, з другого розлігся неоглядний степ, а на далекому обрії пасе святий Петро свої вівці» (с.325 – 326). Такий опис не зміг би зробити жоден завойовник-загарбник, а тільки самовідданий патріот цього краю, для якого навіть безжально випалена сонцем площа степу стає найдорожчим скарбом.

Несподівано для себе Газіс у тій своїй подорожі відвідує священне кладовище народу карів у Долині Упокою та легендарне місто Сайгун-Неме – зруйновані й спорожнілі карські Помпеї. Письменник і справді створює своєрідний ефект Помпеї – давньоісторичного міста, нещадно знищеного лавою вулкану Везувій. Таким Везувієм для країни карів стали завойовники, які знищили все живе й квітуче навколо, й вигнали з рідної землі далеко за межі коханого краю всіх тих, хто вцілів у тій кривавій бійні: «Вони [мертве місто й священне кладовище – А. Д.] свідки тії невмирущої любові, якою наш розігнаний, зрабований народ ревню кохає рідний край та свою сплюндровану волю, за яку він може лише згадувати та мріяти, а вже не в силі відбудувати її. Колись ще татари розбили і звоювали наш народ. Розбіглися кари по цілому світові, але й досі, де б далеко не жили вони, все згадують рідний край та щасливу давнину, і хто з їх може, хто має гроші, робить заповіт, щоб сюди везли його ховати хоч з-за тисячі верстов. Їхні надгробники, – це наче сльози цілого народу, такі важкі, що обернулися в камінь» (с.326). І раптом доглядач священної старовини питає у Газіса: «[...] чи не здається вам,

що невмируща любов, яка примусила тих, хто лежить під цими надгробками, шукати собі вічного упокою тут, відживля це завмерле місце, і хто знає, чи любов дітей їхніх не прожене звідси навісної почвари смерти та не поверне життя цьому краю?

Газіс не відповів. Його дратувало те, що казав доглядач, ці, на Газісову думку, нісенітні, несамовиті вигуки про рідний край та любов до нього. Замість щоб клопотатися дійсним добробутом, волею кожної окремої людини, освітою, культурою, одно слово, чимсь дійсно хосенним, цей чоловік журиться самостійністю своєї держави, тією історичною порохнею, що поки мала силу, найбільше пригнічувала та обдирала його народ» (с.327).

У Газіса завжди були свої резони, він ніколи не переймався якимись «високими матеріями», шукав смислу й ідеалу в іншому. Але сумніви Газісові наростали, невблаганно піднімаючись з найпотаємніших глибин його душі: «Гостро вразило його те, що він бачив. Безперечно, це був колись город, та не такий, які тепер були в цьому краю. Ці руїни дуже нагадували дейламські городи і це саме і вражало Газіса, викликаючи якийсь неспокій, мов передчуття чогось лихого» (с.328).

Настрої, висловлені Лесею Українкою в «Боярині» та «В дому роботи, в країні неволі», постійно озиваються у «Абдул-Газісі»: «[...] старий почав нарікати на те, як живеться їм тепер, та журитися за старовиною. Інші здебільшого тільки потакували, хіба вряди-годи додаючи й своє слово. Проте, очевидячки, всі згоджувалися із старим.

– Це вже доводиться нам загинати. Правда, уруси дають нам заробляти, та що по тих заробітках? Однаково щорік усі ми занепадаємо дужче та дужче. Землю забирають чужинці, щороку в нас землі меншає; сидимо вже й тепер на таких скелях, які пускали давніше вільно на житло самим орлам, гадюкам та сіроманцям. Мабуть, зостанеться незабаром вибиратися на яйлу, між вітри та сніги. Уруси видають у нас навіть воду! А що вроді без води? Або ті заробітки! Щоб дістати їх, чого треба натерпітися, якої зневаги зазнати! У зневазі живемо ми! Найшли уруси, побрали землю, посіли всі уряди, в їх уся сила, а ми мусимо тільки шию хилити та слухатись, що вони нам накажуть. Нема вже в нас ні князів, ні суддів своїх...

– Хіба не однаково вам свій чи чужий князь? Кому коритись?

Старий татарин гостро глянув на Газіса.

– Свій судя, свій князь, може, теж не любив би правди, як і чужі, та не міг би він зневажити нас. Чужинець зневажає нас за те тільки, що ми не такі як він, за те, що він повоював нас...» (с.335). Тут бачимо також прозорі алюзії до драматичної поеми Лесі Українки «На полі крові», коли зрадник Юда намагається оживити своїми надмірними зусиллями мертвий ґрунт, який він придбав за 30 злочинних срібняків. Але проблема дещо глибша й не менш разюча – після зради окремих представників нації народ може втратити волю, свою культуру, рідний край, навіть продовжуючи мешкати на цій же території: «[...] ми розвіяні по чужих краях, у наших дітей часто нема товариства, з ким вищебетати б батьківською мовою, що єдина могла б зворушити їм серце та розум, свої дитячі думки й почуття. І холонуть дитячі душі, занепадає в їх розум; матері на самоті дуріють із шаленої нудьги, люди втрачають хіть до розмови, і ніхто з народу кара не співає пісень, а батьки забувають, що то громадські справи, бо не можуть в них брати участі, і хляне у них громадське чуття, а всі думки повертають на користь та ґешефти!..» (с.329).

А потім Газіс побачив в'язницю, з вікна якої можна було втекти хіба що на той світ: «Коли Газіс почув ці страшні спогади, йому аж млосьно зробилося. Несамохіть він одхитнувся від катівського знаряддя, біля якого стояв. Схвильований, питав він себе: чому ж не тікали в'язні? Адже догляд, здається, не був пильний, на вікні навіть нема знаку ґрат? Ґрати у клітках можна було б поломити чи перепилити... Йдучи слідом за своєю думкою, він вперше тепер підступив до вікна і аж зойкнув, аж одхитнувся. Досі не міг припустити такого клятого, облудного підступу. [...] Воно [вікно – А. Д.] було вибите в стрімкому, як мур, боці глибоченного провалля. У глибині те провалля, повне наверханого водою каміння, було заплутане темними тіннями, бо сонце ніколи не заглядало туди. Дістатись туди неможливо і, очевидячки, туди кидано тільки скараних, і їхні трупи гнили в тій безодні, а важкий сопух, здіймаючись звідти, ринув до в'язниці замість запашного повітря, що пестило Газіса тепер» (с.329 – 330).

Нерозуміння Газісом проблеми втрати волі прикро вражає провідника по святинях карів: «Хто зважиться запевняти, що в нас тепер не було б краще, як у тих, з ким живемо з примусу і хто примусом накидає нам свої закони, непридатні для нас, нерівні для їх і для нас, часом, може, не менш лихі, хоч вони й не вражають так

гостро, як ті, про які я згадував вам? Я певний, що нам легше було б самим усе змінити на краще, аніж сподіватись тепер, поки інші те зроблять для нас. Нас було трохи, посідали ми невелику країну, та зате кожен відав усі справи громадські і мав на них чималий вплив. Ми всі гаразд розумілися, всі були ближчі між себе, ніж підданці сучасних великих держав, де повпрягані в одне ярмо і дикуни, і освітні народи, сотки народів, неподібних між собою і ворожих. З книжок я знаю старий закон малих держав, а на власній шиї знаю закон новий – великих держав. У старовину були жорстокі закони, було багато негарного, так же й люди були дикі і, як дикі, самі для себе складали недобрі закони. А проте, самі для себе. Чи розумієш ти вагу цього слова?! Тепер закони покращали... Може, – хоч не скрізь і не у всьому; так же люди тепер багато освітніші, а проте невільно їм самим для себе змінити закони. Ті закони їм тепер накидають, бо вони тепер раби! Завіряю тебе, не йми віри переможцям ніколи. Перемогу все дістають облудою; переможці все визискують тих, кого підгорнули. Навіщо інакше й воювали б вони? Ще добре, якщо вони тільки обдирають повойованих! На лихо, ще частіше бажається їм і обдерти, й знищити повойованих, переробити, перевернути їх на свій штиб, на таких, як самі. Скажеш, може, хіба не однаково, чим мені бути? Якби зміг увесь народ перевернутися враз, хай би вже, не змагався б я з тобою. Але скільки самознищення, легкодумства, зради та іншої погані заводиться в тому народі, що його перевертають силоміць і скільки великих серцем гине!.. Нас побили і розвіяли татари. Великий город під цією горою був їх столицею. Прийшла черга і на їх; згодом і їх, як безліч інших народів, розбили та підгорнули під себе уруси. Яке наше життя, бачиш сам. Піди між татар та поспитай, або придивись краще, бо мало хто зважиться по щирости розмовляти з тобою. Як ти не сліпий, то уперта їхня мовчанка виявить тобі все краще від усякої відповіді. Правда, і поміж татарами знайдеш таких, що, здається, щасливі, проте не знаю, чи не будуть вони бридкі тобі...» (с.330 – 331).

Такі бридкі перевертні також пістрявлюють на сторінках повісті. І постає перед читачем веселий красень-татарин Селім, який охоче за гроші влаштовує такий собі цирк, забавляючи туристів невибагливими псевдотатарськими пісеньками:

Да по наших уліцам

Музика ігрался,

Разним сортом женичкам

Сюда-туда шлался (с.332).

А ще є тут колоритний міщанин-булочник, колишній українець Іван Петренко, який зятято соромиться свого походження і представляється питомим росіянином: «Петренко був такий певний, що росіяни у своєму праві мати собі користь із татар, що ще й сердився, коли вони не давалися йому кривдити себе» (с.337). Той Іван Петренко постійно шукав можливості обдурити, обікрасти корінний народ Тавриди, ще й незмінно намагався похизуватися «перед людьми своїм розумом, погомоніти про поважні речі і тому часто обертавсь до своїх покупців із бучними промовами патріотичного змісту» (с.338).

В його пекарні постійно збиралися так звані російські патріоти: «У пекарні Петренка раз у раз можна було здибати якогось підтоптаного пенсіонера у картузі з червоною околицею та в шинелі, чисто злинялій на дощах та сонці. Такі, зайшовши по булочку собі до чаю, сідали на ослонець проти господаря і провадили з ним запальну розмову з ганьбою та лайками на дурну татарву та з величаннями вдачі славетного народу російського» (с.338).

Справжня біда приходилав тоді, коли наставали тяжкі часи: «Та коли робітникам не було досить роботи, а торг не йшов добре, тоді російські робітники і крамарі починали вороже дихати на тубільців, що перебивають їм заробітки, забуваючи, що вже скоріше тубільцям можна б ремствувати за те на них» (с.338).

І тоді «патріот» Петренко під'южував відвідувачів пекарні: «Так можна сказати, що то за народ етая татарва? Одна пакость! Немає у їх нікоторого понятія. І послі того, з якого такого польного права можуть вони у росейскаго чоловіка хліб одбивати? Дякувати Господеві, за поміччу Святих Отців, силою нашого государа-батюшки ми цей край спобідили, супостатів під себе повоювали. На нашій землі в кого може быть польное право нас зобіждати?!» (с.338). Його великомудрствовання часто зводилися до маразматичних заяв на кшталт: «Центер – це ми, окрайни – татарва паскудна і такая іншая наволоч...» (с.339). Скільки ж у нас ще й досі таких Петренків, які чомусь вважають себе «вищою расою» поруч зі своїми однокровними українцями, не кажучи вже про представників інших народів і рас!..

Отож у час Газісового перебування в Тавриді настали саме такі тяжкі часи. І, спровокована владою й підгавкувачами типу «росіянина» Петренка, почалася жажлива веремія: «І татари, і росіяни розбилися на малі купки та змішались у запеклій бійці. Стовище тісно збилося і, коливаючись, подавалося часом в один бік, часом в інший. Понад юрбою раз у раз здіймалися кулаки, дрюччя, чулося їх важке гупання, стояв галас, лайки та стогін, як у пеклі. Іноді поміж тиску кидалася на очі якась окрема постать, обідрана, з розпатланим волоссям, з попухлим од бійки та заюшеним обличчям. Поліціанти та москалі, що прийшли нібито розбороняти, частина облягла бойовище, а частина втасувалася між юрбу і з утіхою, з захватом, немилостиво біла самих татар, хіба вряди-годи про око людське, погрожуючись і на росіян. Незабаром татари не мали вже сили змагатися, і деякі намагались тікати, та москалі, що облягли бойовище, не пускали їх, а гонили й штурхали знов між бійку. Знеможені татари, не маючи де подітися, почали оступатись до берега. Вони відбивалися ще, та вже мляво і від утоми та ляку ледве мотали знесиленими руками, не помічаючи, кого б'ють, чи своїх, чи чужих. Деякі з них були сильно збиті і вже не в силі були стояти, а росіяни напосідали все дужче. Нарешті татар опанував божевільний переляк, і вони всі гуртом побігли до берега, штовхаючи та звалюючи одне одного, кидаючись на човни, що стояли прип'яті при березі, а кому не стало човнів, і просто в море...» (с.341).

І нова хвиля болючих сумнівів піднімалась у, здавалося б, зовсім знівеченій зрадою, Газісовій душі: «Вражіння були такі гострі, що й воля, і ціла істота Газісові на час були придушені їми. Вони заглиблювалися у мозок і там мов дожидалися якийсь час, щоб знятися з більшою силою. Було кілька хвилин, коли Газіс не міг нічого ні чути, ні бачити, наче якась нестяма опанувала та прибила його» (с.341 – 342).

Раптом озвірілий Петренко бачить на возі за кілька кроків від своєї пекарні «царського гостя» Газіса і вишкіряється в його бік: «А оце одоробало чого тут сидить, мов на празнику? Чи йому хто хоч раз дав по пиці?» (с.342). Тоді високородного посланця держави-сусідки Газіса од неминучої розправи рятує поліцейський, який пізнав царського гостя. Після всього побаченого «Газіс радніший був би загинути, аби тільки порвати з їми та знищити все, що зробив досі» (с.342). Зухвала підступність росіян, мабуть, ще виразніше проявилася в тому, що в Тавриді на той час, коли хан із придворними на запрошення російського

правителя приїхав у гостину, то самого царя в Криму не було й зустрічати «дорогих і довгожданих гостей» було нікому.

І якщо у власній свідомості Газіс вже перейшов рубікон розуміння своєї непоправної помилки щодо росіян, то в реальній дійсності він однозначно перетнув своєрідну точку неповернення, адже давно став чужим для власного народу, не ставши своїм і для лицемірних росіян. Він все шукав і не знаходив можливості порятунку рідного Дейламу. І навіть вже готовий був здійснити це ціною власного життя: «Думка, як би визволити Дейлам від росіян, цілком опанувала його, не даючи думати ні про що більше. Він не знав ще, на віщо зважиться, міркував раз так, раз інакше; часом надії звеселяли його, часом тратив їх чисто... Проте і серед найбільшого захоплення розумів, що боротьбу можна починати тільки у Дейлами, а тут треба ховати свої наміри і силкуватися поводитись, як і раніше. Та тяжкі турботи були дужчі за його. Як непритомний, никав він слідком за ханом по гулянках та святах, які щодня відбувалися в царя для хана, віддавав поклони, промовляв привітні слова, а кожному було видно, що з ним щось поробилося, що він змінився, і росіяни вже не йняли йому віри. Тільки хан так стуманів від царської привітності, бучних бенкетів та подарунків, що на Газісове щастя, і не помічав, що сталося з Газісом» (с.346).

Останньою краплею у запізнілому переродженні Газіса було побачене ним з вікна поїзда при поверненні додому. Виявилось, що в час відсутності хана на Батьківщині у найкращому їхньому краї Джугар-Ілтиш, не стерпівши російської навали, «люди повстали на росіян, а російське військо подолато повстанців і тяжко помстилося: забило на смерть безліч народу, зігнало з предківських осель усю джугар-ілтиську людність, пустило за димом села, порубало сади, попало ниви, поорало навіть зруйновані печища, щоб не лишити й руїн на спомин про минуле...» (с.346), перетворивши донедавна квітучий край в пустелю: «Виїздячи з дому, Газіс бачив Джугар-Ілтиш у пишній красі. Тепер це була пустеля. Скільки око сягне, нігде ні оселі, ні деревини, мабуть, ні травини. Газісові, що припав до вікна та пильно дививсь, миготіли в очах сами жовто-сірі кольори пустелі. Хоч би де яскраво-зелена пасмужка, хоч би де зеленкуватий одблиск!

Жовтий, зашкарублий, укритий попелом ґрунт розіслався ген-ген замість садів та нив. Нігде ні духу, ні сліду людського, хіба де-не-де стирчить засмалене димом

печище, випадком не розкидане, або трапиться обідраний орлами та чекалками кістяк...» (с.347).

Неймовірне провидіння митця малювало картини, які побачить світ набагато пізніше і вжахнеться від божевілля сподіяного загарбниками: «Війська НКВС (понад 32 тисячі) розпочали спецоперацію з депортації удосвіта 18 травня 1944 року й закінчили о 16.00 20 травня. Людям давали кілька хвилин на збори й вантажівками звозили до залізничних станцій, а звідти ешелонами везли на заслання. За спогадами очевидців, тих, хто чинив опір або не міг іти, розстрілювали на місці. У дорозі засланців годували рідко й переважно солоною їжею, і людей мучила спрага. У телеграмі НКВС на ім'я Сталіна зазначено, що виселено 183 155 осіб. А після війни ще вислано всіх солдатів, офіцерів та евакуйованих. Під час виселення та в перші роки заслання загинуло від голоду й хвороб близько 110 000 кримських татар – понад 46% від загального числа виселених, що вчетверо перевищує втрати цього народу в війні». Це зі статті письменника Олександра Шокала «Колонізатори Криму перетворилися на «колективного Путіна» (газета «Слово Просвіти», ч.20, 22 – 28 травня 2014 р., с.6). Чим же завинив цілий народ перед російськими комуністами? Олександр Шокало пояснює: «Офіційно в постанові Комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року кримських татар звинуватили у «зраді Батьківщині», у співпраці з німецьким окупаційним режимом. А насправді: «Сталін вирішив знищити кримських татар, бо це народ, який не холопствує, він ніколи не знав рабства. А Сталін звик керувати рабами. Тому йому дуже подобалися росіяни – колишні раби, потомственні раби. Тисячолітнє рабство, нічого не вдієш» (Ернст Кудусов, голова московського земляцтва кримських татар)».

Поспішаючи додому, «Газіс вистояв біля вікна і не зразу помітив, коли скінчилися руїни і знов побігли назустріч розкішні сади та ниви. Тут не було вже повстання, ніщо не змінилося, і на око все велося гаразд у цій частині Дейламського ханства. Та веселий вигляд її не звеселяв Газіса. Хвилинами йому навіть здавалося, що було б краще, якби сплюндровано весь Дейлам. Тоді, може, росіяни відцуралися б безщасного краю, а одна гірка доля з'єднала б дейламців та зміцнила їх волю на нове, краще життя. Кров та огонь, може, змогли б і випалити б гіркі наслідки тяжкого Газісового гріха!..» (с.347). Але, як виявилось, його гріхові нема прощення. Зраджені земляки вже прямували до його будинку, щоб убити Газіса. Цю гірку

місію довершить він сам: «Хтось гукнув: «Давай дрюка!» На двері ще навалилися, далі почали стукати у них, чути було, здоровою деревиною.

Востаннє, мов блискавка, промайнула в голові у Газіса думка, як спокійно, практично і розумно зміркував він усе. Його здивувало, навіть подобалось йому те, що він міг так міркувати в таку хвилю... перед самим кінцем... Та дождати далі було не можна, двері подавалися, та й не хотілося Газісові... Він зняв руку, приставив пістоля до рота і надавив цинг'ля.

Разом розітнувся гук пістоля і, заглушуючи його, брязкіт та хруск зламаних та розчинених дверей. Коли народ напругом посипав крізь них у хату, Газіс лежав серед неї в останнім сконанні і тільки права рука його ще зворухнулася передсмертним рухом» (с.350).

Володимир Леонтович присвятив свою повість найближчому другові, порадниці, коханій дружині Юлії. Леонтовичі одружилися влітку 1896 року в Ялті. І цей їхній шлюб був освячений знайомством родини з татарським світом: «Молоде подружжя, тридцятирічний Володимир Леонтович і його суджена, подорожувало і, мабуть, відвідало не тільки Південний берег Криму, а й мертві міста Чуфут-Кале та Мангуп-Кале, а також і Бахчисарай, бо побачений героєм легенди Абдул Газісом ханський палац в реальному Бахчсараї, відвіданий самим письменником (він, безперечно, не міг його проминути).

Щасливий чоловік подорожував з молодою дружиною, а вразлива душа ранилася проявами пригнічення татарського народу, і напрошувалися паралелі. Душа представника також поневоленого народу була чутлива до тих доказів і складала їх до скриньки своєї пам'яті...» («Окрилений Україною», с.24).

Натомість показово також, що на жодній зі сторінок твору не згадано коханої Газіса. Нічого не сказано й про найкращу, найвідданішу жінку хана Магомета Оглі, чим, думаю, письменник показує повну й безглузду самотність зрадника – ні сім'ї, ні любові, ні друзів. Зрештою й по його смерті не буде кому за ними поплакати і прикрасити квітами могилу рідної людини.

Найстрашніше, мабуть, у цій, описаній Володимиром Леонтовичем ситуації те, що навіть прозрілий зрадник, вмираючи, залишає свій народ, свій край, святині на поталу знавіснілому й підступному ворогові, і ще невідомо, чи зуміють відстояти

свою незалежність зражені Газісом земляки. Володимир Леонтович пише свій фантазійний твір у передчутті нових, великих потрясінь для своєї Батьківщини, учасником яких стане він і сам, і його рідний народ, і народи-сусіди, добрі сусіди й лихі, яким і через більш як сто років по написанню цієї повісті знову захочеться повойовувати й поруйнувати квітучий Дейлам української (і татарської!..) незалежності.

З цього приводу в своєму інтерв'ю газеті «Бульвар Гордона» знаний український письменник і громадський діяч Сергій Жадан слушно констатує зокрема таке: «Не скажу, что все россияне нами восхищаются. Разумеется, мы их удивили, но кто-то украинцев зауважал, а кто-то – по своим знакомым сужу – возненавидел: мол, все вы фашисты, каратели... Это люди, которые, как и раньше, отказывают нам в праве на независимость и свободу. Максимум, на что они согласны, – чтобы Украина была некой постсоветской территорией, которая волочится следом за путинским режимом. Понятно, что мы их бесим и пугаем, но это их проблемы» («Бульвар Гордона», июнь, 2014, №23(475), С.2).

Ми свідки того, як у наш час якісь напівбожевільні самодіяльні Шельменкиденцики, Копачі-Бонавентури (гіркий привіт на той світ Григорію Квітці-Основ'яненку та Івану Карпенку-Карому!...) чи Діди Морози зі Снігурочками намагаються посісти на царство у вкрадених ними у справжніх господарів землях. І тоді загарбники придумують усілякі псевдореспубліки, псевдореферендуми й псевдонародну волю, безугавно стверджуючи, що все тут їхнє, і так було завжди. Дуже дотепно відгукнувся на такі заяви письменник Іван Шпиталь: «Перші етнічні росіяни Криму пообживали печерні палеологічні стоянки: Кіік-Коба, Чокурча... Про кримську «русскість» промовляють і залишки античних міст: Херсонеса, Керкінітіди, Мірмекія, Німфея, Тірітаки та ін. Як бачимо й носом чуємо «здесь русский дух, здесь Русью пахнет » (Іван Шпиталь «Як Микита Хрущов урятував велику націю від цілковитого знищення блошицями-терористами» («Українське Слово», ч.32 – 34, 2005).

Саме життя постійно насичує новими змістами сучасну бувальщину-притчу, яка велично проросла на асфальті московської Лубянки: «І хоча останніми роками в Україні кримські татари вже навчилися, було, жити без політики, доглядаючи свої садки й виноградники, ведучи свій бізнес і наспівуючи своїх пісень, у «російському» Криму політика знову повернулася в кожен кримськотатарський дім.

У неділю в мережі опубліковано розмову ОМОНівця і кримського татарина біля Соловецького каменя на Лубянській площі в Москві 18 травня: «Ви хто такі? Навіщо зібралися?» – «Ми кримські татари. Поминаємо і тужимо за загиблими в результаті депортації» – «А навіщо прапори? Ви на кладовищі з прапорами ходите?» – «Ми з прапорами і спимо!» (Горенко Микита. День забороненої скорботи// День. – № 89. – вівторок 20 травня 2014 року. – С.5).

Володимиром Леонтовичем у повісті «Абдул-Газіс» створена своєрідна тривимірنا фантазійна реальність кримсько-татарського народу: мертве місто карів та їхнє меморіальне кладовище (**могила**), татари у Тавриді(**рабство**), Ханство Дейлам (**новітнє загарбання**), яка повністю накладається на відомі Леонтовичу, а відтак і нам, нащадкам, кримсько-татарські реалії, бо ж тут і прадавня історія цього стражденного народу, і сталінська депортація, і нині суще поневолення кримських татар росіянами. Цей спектр описаних Леонтовичем реалій повністю відповідає й українській міфологемі, коли перше – це Берестечко, друге – повне знищення російським царизмом Запорізької Січі й покріпачення українців-козаків, третє – сучасна агресія Росії проти України. У тому українському варіанті доглядачем священних могил міг би стати столітній соловецький в'язень, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. І відгукуються в тому болючому хорі «Бояриня» і «Оргія» Лесі Українки, сумна усмішка «Татаринове зілля» Остапа Вишні, і дума-казка Степана Васильченка «Ось і Ась».

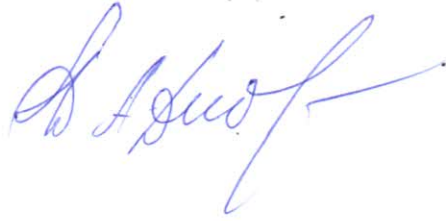
Свого часу видатний діяч українського національно-визвольного руху і родич Леонтовича Олександр Шулгин так охарактеризував письменника: «Від цієї оригінальної, надзвичайно делікатної, людяної постаті віяло разом з тим безконечно трагічним, бо мав в собі одну властиву для тої страшної породи, що зветься homo sapiens, прикмету – гострим розумом своїм все бачити і заглядати прямо в прірву майбутнього, якого не дано бачити, на щастя для них, простим смертним...» («Окрилений Україною»,с.86 – 87) . Леонтовичу й справді довелося зазирнути у прірву, бо пройде він і поля битв за українську незалежність, і прокляття вимушеної чужини, де й закінчить свої стражені життєві шляхи, залишивши нащадкам, як заповіт, незаперечну аксіому, яку ствердив у «Абдул-Газісі»: «Своїм розумом жити...». Жити на рідній землі і працювати для неї в ім'я її процвітання і майбуття.

Теги:

2014-07-21 17:31:11

«Своїм розумом жити...»: Володимир Леонтович про сучасну Україну, її проблеми, болючі реалії і непрості перспективи// <http://incognita.day.kiev.ua/svoyim-rozumom-zhiti/> html (сайт газети «День», 2014-07-21).

Літературознавчий есей. 19 сторінок.

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'В. Леонтович', written in a cursive style.